

SRPSKA GRAĐANSKA OPOZICIJA I SRBI U HRVATSKOJ (1935-1941)

APSTRAKT: Iza navedenog naslova nalazi se pokušaj autora da analizira stav srpske građanske opozicije prema Srbima u Hrvatskoj i srpskim nacionalnim interesima na ovim prostorima. Istraživanje pokazuje da se ne može govoriti o njihovom "napuštanju", već o političkom nesnalaženju i pogrešnoj političkoj proceni, baziranoj na uverenju da će hrvatski politički predstavnici pristati da se pre rešenja hrvatskog nacionalnog pitanja postigne dogovor o obezbeđenju određenih preduslova – demokratizaciji zemlje i osiguranju državne celine.

Nastanak socijalističke Jugoslavije, sa svim tragičnim zbivanjima koji su ga pratili i još ga prate, postavili su istoričarima neka stara i neka nova pitanja, zahtevajući da pronađu uzroke propasti "prve" i "druge" zajednice jugoslovenskih naroda i ukažu na sličnosti i razlike. Istorijski razvoj potvrdio je opravdanost mišljenja britanskog poslanika u Beogradu po kome je tzv. hrvatsko pitanje bilo "kamen o vratu jugoslovenske države",¹ kao i upozorenja Milana Pribićevića da "oni koji stvaraju hrvatsku Irsku u Jugoslaviji treba da znaju da stvaraju srpsku Irsku u Hrvatskoj".² Isto se može reći i za stav srpske Radikalne stranke o "izmešanosti" srpskog i hrvatskog nacionalizma, koji su u "dodiru jedan s drugim, te nije moguće da jedan plamti, a drugi pored njega mirno spava". "Plamen i žar" hrvatskog nacionalizma, u vremenu pre, a naročito posle stvaranja Banovi-

1 Navedeno mišljenje izneto je u godišnjem izveštaju poslanstva Velike Britanije u Beogradu za 1937. – Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938, I-II, Beograd-Zagreb 1986 (priređio Ž. Avramovski), knj. II, str. 518.

2 Citirano prema: B. Gligorijević, Jugoslovenstvo između dva rata, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-4, Beograd 1986, str. 79.

ne Hrvatske, smatrali su radikali, "probudili su iz letargičnog sna, zatrašenog svim onim što se događa i srpski nacionalizam".³

U jugoslovenskoj javnosti, a vezano i za period Kraljevine Jugoslavije, još jednom je postavljeno pitanje o brizi i odgovornosti matice srpskog naroda za svoje nacionalne interese u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini... Može li se govoriti o njihovom napuštanju i čak "izdajstvu" ili problem moramo gledati šire, sagledavajući celovitost položaja Srba u Kraljevini – njihov umor nakon jednovjekovnih borbi za slobodu i ujedinjenje, iskrvarenost, biološku iscedenost, pogrešno uverenje praćeno nacionalnom demobilizacijom da je nacionalni cilj stvaranjem zajedničke države u potpunosti ostvaren, nesnalaženje u toj državi, nepoznavanje i nerazumevanje ne samo drugih naroda, već i dela svog sopstvenog sa kojim je zajednički život počeo tek 1918. godine? Možemo govoriti o kratkovidosti i promašenosti srpske politike, a u pojedinim slučajevima, kao prilikom stvaranja Banovine Hrvatske, i o žrtvovanju nekih nacionalnih ideala i opredeljenja zarad očuvanja državne zajednice.

Poslednje godine života Kraljevine Jugoslavije protekle su u ubrzanim pokušajima iznalaženja rešenja za hrvatski problem, u suštini – za problem državnog preuređenja. Dr Vlatko Maček, priznati "vođa Hrvata" i njihovog nacionalnog pokreta, pregovarao je paralelno sa obe strane podeljenog srpskog političkog fronta: predstavnicima zvanične, državne politike – knezom Pavlom, dr Milanom Stojadinovićem i Dragišom Cvetkovićem, i predstavnicima demokratske građanske opozicije, oličene u neformalnom savezu Radikalne stranke, Demokratske stranke i Saveza zemljoradnika, nazvanom Udružena opozicija. Kontakti sa ovom stranom bili su mnogo češći, ali nisu dali značajnije rezultate. U vremenu u kome su trajali, V. Maček se nalazio na čelu jedne od najbolje organizovanih seljačkih partija Evrope – Hrvatske seljačke stranke (HSS), za koju je Milan Grol napisao da više nije bila "partija u narodu nego narod u partiji".⁴ Suprotno tome, Udruženu opoziciju činili su ostaci stranaka nemilosrdno mrvljenih u periodu lične vladavine kralja Aleksandra, ali i u kasnijim godinama. U poređenju sa V. Mačekom te su stranke bile slabiji pregovarački partner, tim više što je ovom rascep unutar srpske politike omogućavao da se opredeljuje između suprotstavljenih strana i manipuliše obema. Ova je činjenica, istraživački potvrđena, imala veliku važnost u međusobnim odnosima Udružene opozicije i predstavnika hrvatskog pokreta. Međutim, u Udruženoj opoziciji, u sve tri stranke, nalazila se grupa ljudi nesumnjivog političko-moralnog autoriteta i dobre volje, vaspitana u najboljim tradicijama evropske i srpske demokratije, koja je shvatala da unutrašnje i međunarodne okolnosti nalažu hitno rešavanje hrvatskog pita-

3 "Kako je došlo do Sporazuma? Gledište Narodne Radikalne Stranke na sadašnju političku situaciju u zemlji", Beograd 1940, str. 19.

4 M. Grol, Iskušenja demokratije, Beograd 1991, str. 50.

nja putem državnog preuređenja. Odmah iza pitanja o načinu na koji je Udružena opozicija mislila da "zadovolji Hrvate" i izvede preustrojstvo Jugoslavije, otvara se ono o njenom stavu prema položaju dela svog naroda koji bi pri reorganizaciji države, izvršenoj po zahtevanom nacionalnom principu, nužno ostao unutar hrvatske federalne jedinice. U dokumentima datiranim pre 1939. godine nismo našli ništa što bi pružalo konkretan dokaz da se Udružena opozicija bavila ovim problemom, mada je njena rezervisanost prema konačnim ciljevima hrvatskog pokreta i sprovedenom konceptu "totalitarnog hrvatstva" veoma uočljiva. Ovo, međutim, ne znači da je sudbina Srba "prečana" bila izvan kruga interesovanja, saosećanja i političkog angažovanja Udružene opozicije.

Izrečenu tvrdnju dokumentuje i objašnjava upravo smisao njenog ulaženja u dugotrajna i često mučna preganjanja sa V. Mačekom. Osnovno polazište Udružene opozicije je očuvanje Jugoslavije, kao garanta interesa svih naroda unutar njenih granica, a naročito "rasutog" srpskog naroda. Po mišljenju demokrata, čije je političko delovanje imalo najpromišljeniju teorijsku osnovu, razlozi za ostanak Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničkoj državi bili su u njihovoj "fizičkoj sraslosti", osobito Srba i Hrvata, na teritoriji geografski, ekonomski i saobraćajno nedeljivoj, u nacionalnoj srodnosti po krvi i jeziku i nacionalnom realizmu, odnosno shvatanju da bi svakom od ova tri naroda opstanak izvan Jugoslavije bio teži. "Položaj u kome smo svetu", pisao je M. Grol, "i svest o tome da kakvi smo da smo ni s kim bliži nismo do sami međusobno, upućuju sva naša nastojanja uređenju zajednice na što stvarnija merila, na objektivnija prosuđivanja (istaknuto u originalu – M.R.) To (je) jedan okvir u kome mogu dobiti puna zadovoljenja svi objektivni zahtevi od celine, i interes celine u kojoj ostaje garantija naših slobodnih egzistencija".⁵

Mnogostruka kriza Kraljevine Jugoslavije, međunacionalna pre svega, dovodila je u pitanje ovakva razmišljanja demokrata i njihovog ideologa M. Grola. Priznajući da im je "bilo teže no ikome drugome preboleti krizu idealizma jugoslovenskog", ipak su smatrali da "naša današnja briga mora biti samo o Jugoslaviji, o integritetu te teško stečene zajedničke nacionalne tvorevine... vezivanj(e)u podeljenih osećanja za tu državnu celinu, sabiranj(e)u snaga za njenu odbranu, probuđenju svesti na svima stranama o istorijskoj dužnosti te nacionalne državne celine".⁶ Govoreći o svom stranačkom šefu Ljubomiru Davidoviću, M. Grol je napisao i ove redove: "Iako je i on sam ostajao još uvek osetljiv Srbin, do poslednjeg časa on se zalagao za jugoslovensku ideologiju, uporan, u veri da pod dobro postavljenim uslovima njena evolucija mora uspeti".⁷

5 M. Grol, Dvadeset godina od Krfske deklaracije, "Odjek", br. 29, 2. maj 1937.

6 "Odjek", br. 33, 4. jul 1937.

7 M. Grol, Iskušenja demokratije, str. 36.

Pod "pogodnim uslovima" demokrati su mislili najpre na "demokratizaciju narodnog života".⁸ U tom pitanju sa njima su se slagali i radikali i zemljoradnici, uvereni da državnom preuređenju mora prethoditi uspostavljanje demokratskog poretka bez kojeg nema ozdravljenja Kraljevine Jugoslavije. Između Udružene opozicije i predstavnika hrvatskog nacionalnog pokreta vođena je višegodišnja polemika o prioritetu problema – rešenje hrvatskog pitanja ili demokratizacija. Istorijske okolnosti donele su pobeđu gledišta vođstva HSS i na toj osnovi stvorena je Banovina Hrvatska, ali su u Udruženoj opoziciji i dalje verovali da bi demokratski put bio prirodaniji i ne teko bolan. Nade koje je srpska građanska opozicija polagala u demokratiju nisu bile male. Zahtevajući vladavinu demokratskih načela, očekivala je stvaranje povoljnije političke atmosfere i smirivanje nacionalnih strasti. Govorila je o građanskoj državi, verujući da poštovanje principa demokratije isključuje nacionalnu prevlast ili nacionalnu podređenost, ublažava nacionalne isključivosti i sprečava otvaranje drugih teških pitanja.

Na ovim dvema postavkama – Jugoslavija kao zajedničko dobro Srba, Hrvata i Slovenaca i demokratski poredak kao najbolji način rešavanja državnih i društvenih problema, uglavnom se završavalo političko slaganje stranaka iz Udružene opozicije. Nije stvoren nikakav zajednički predlog državnog preuređenja ili nacionalnog programa, koji bi uključivao i stav prema položaju Srba izvan Srbije. Mišljenja o uređenju Kraljevine kretala su se između pristanka na federalizaciju, čemu su bili bliski demokrati i deo zemljoradnika, i zalaganja za široke samouprave – nekakvo srednje rešenje između centralizma i federalizma, na kome su insistirali radikali. Detaljnije razradene projekte državnog preuređenja imali u "levo" krilo Saveza zemljoradnika na čelu sa dr Dragoljubom Jovanovićem i Demokratska stranka.

Prema prvom, bila bi stvorena federacija na osnovu narodnosti. Ukoliko to žele, Slovenci i Hrvati dobili bi svoja nacionalna područja, s tim da se u "naknadu za one Srbe koji ostaju među Hrvatima" srpskoj većini ostavi "odgovarajući broj Hrvata koji se nalaze u Bosni, Sremu i Vojvodini".⁹ Ovakav predlog sugerisao je pripadnost ovih pokrajina srpskoj jedinici i upućivao na traženje garancija za Srbe koji bi se našli u hrvatskoj federalnoj oblasti. Pored toga, predviđao je postojanje centralne vlade i centralnog parlamenta, zajedničke vojske, spoljne politike, finansija, saobraćaja "i, možda još nešto na čemu bismo se složili".¹⁰

Projekat Demokratske stranke objavljen je početkom 1933. godine, a zastupan je sve do stvaranja Banovine Hrvatske. Demokrati su predlagali

8 Isto, str. 37.

9 Arhiv Jugoslavije (AJ), z. J. Jovanović Pižon (u daljem tekstu – 80), 80-32-75/80; D. Jovanović, Političke uspomene, knj. II, str. 213-218 (rukopis pohranjen u AJ); D. Jovanović, Sloboda od straha, Izabrane političke rasprave, Beograd 1991, str. 285-290.

10 Isto.

stvaranje složene državne organizacije sastavljene od četiri jedinice – tri su bile obrazovane oko “velikih nacionalno-kulturnih centara u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani”, a četvrta “u prelaznoj srpsko-hrvatskoj zoni” – Bosni i Hercegovini, kako bi se, pored ostalog, izbegli direktno razgraničenje između Srba i Hrvata i teški sporovi koji bi ono izazvalo.¹¹ Demokrati se nisu preciznije izjasnili o granicama i kompetencijama saveznih jedinica, ali se i iz ovog dokumenta i drugih njihovih izjava videlo da se zalažu za obezbeđenje srpskog etničkog prostora i izmirenje posebnih interesa federalnih jedinica sa interesima i bezbednošću državne celine. U njihovom viđenju problema, demokratski poredak, osiguranje državnih interesa i dogovor o odnosu između sastavnih delova u celine bili su dovoljno čvrsta osnova za sprečavanje zloupotreba svake vrste, uključujući i nacionalnu podređenost. Ovom njihovom stavu bilo je blisko razmišljanje Jovana M. Jovanovića, šefa Saveza zemljoradnika, po kome je temelj reorganizacije države morala biti njena celokupnost priznata ugovorima o miru.¹²

Isti stavovi bili su osnova u susretima i razgovorima prvaka Udružene opozicije i V. Mačeka. Prema nama poznatim izvorima, nije razgovarano o teritorijama, granicama, položaju Srba u traženoj hrvatskoj jedinici, garancijama za njihov slobodan nacionalni, kulturni i ekonomski razvitak i održanje veza sa maticom i celinom srpskog naroda. Udružena opozicija nije postavljala ova pitanja ne samo zato što nije imala zajednički projekat, već i stoga što je izbegavala da otvori srpsko, znajući da bi njegovo ponovno izlaženje na istorijsku pozornicu pokrenulo lavinu graničnih, manjinskih i drugih problema. Da do toga ne bi došlo, obezbeđenje je traženo u primarnim zahtevima za uspostavljanje demokratskog sistema i postizanje dogovora o učvršćenju državnih temelja. Veliku brigu Udruženoj opoziciji zadavale su pretnje V. Mačeka da Hrvati rešenje svog nacionalnog pitanja mogu potražiti izvan Jugoslavije, ako njihovim nacionalnim potraživanjima ne bude udovoljeno. Ovakva mogućnost, ravna nagoveštaju srpsko-hrvatskog rata oko granica, još više je dobijala na težini zbog problematičnog spoljno-političkog okruženja i međunarodnih potresa u Evropi i svetu. Nije se znalo ni kakvo je mišljenje hrvatskog vođstva o položaju Srba u Hrvatskoj, jer je i ono izbegavalo slično izjašnjavanje. Čitali su i prvaci Samostalne demokratske stranke (SDS), koji su još od vremena kraljevog šestojanuarskog manifesta bili most između HSS i srpske građanske opozicije i koje je ova smatrala prirodnim braniteljima srpskih i jugoslovenskih interesa u Hrvatskoj.

Razgovori D. Cvetkovića i V. Mačeka vođeni su suštinski drugačije od onog puta koji je Udružena opozicija predlagala za izlazak iz krize. Njeno

11 Deklaracija Ljubomira Davidovića. – AJ, f. Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije 1918-1941; 138-8-185; B. Petranović, M. Zečević, Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost, I-II, Beograd 1987, knj. I, str. 329.

12 AJ, 80-32-243/248.

nezadovoljstvo sadržavalo je nekoliko ključnih tačaka – isključenje srpskog naroda iz rešavanja važnih državnih pitanja, izdvajanje hrvatskog pitanja iz celokupnosti problema i omeđivanje jedne teritorije sa posebnim kompetencijama pre no što je dogovoreno preuređenje cele zemlje. Posebnu zabrinutost izazvalo je pokretanje teritorijalnih pitanja. U jednoj od svojih beležaka J. M. Jovanović je napisao da je knez Pavle time pravio veliku, “možda sudbonosnu pogrešku”, dodajući: “Neka bog sačuva Jugoslaviju”.¹³ Na predlog dela SDS o uključivanju zapadne Bosne u hrvatsku jedinicu, kako bi većim brojem Srba bila olakšana borba protiv frankovaca, stavio je znake pitanja i uzvika kao dovoljan lični komentar.¹⁴ U Udruženoj opoziciji o ovom predlogu nije ozbiljnije ni razgovarano. Nije, međutim, kako se čini, shvaćeno ni ono na šta je u januaru 1939. godine u predavanju o Vrbaskoj banovini ukazivao dr Stevan Moljević, naglašavajući značaj kompaktne srpske celine “od preko 1.200.000 duša” na prostoru Bosanske Krajine, Korduna, Banije, Like i severne Dalmacije. Po njegovim rečima, bila je to “predstraža Beograda” i “živi zid” koji je razdvajao krajeve nastanjene pretežno Hrvatima, opirući se samim svojim postojanjem stvranju “velike Hrvatske” izvan okvira Jugoslavije i otcepljenju srpskog naroda u Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni od “ostalih Srba”.¹⁵ Na srpskoj strani, niko od voljnih ili nevoljnih pristalica državnog preuređenja na federalnim osnovama nije pomišljao na administrativno ili neko drugo uobličenje ovih područja. Više pokazatelja istovremeno potvrđuje da su se slagali da hrvatsku jedinicu mogu činiti Savska i Primorska banovina, što znači i Kordun, Banija, Lika, severna Dalmacija i deo Srema, koji su bili u sastavu ovih banovina.

Po mišljenju J. M. Jovanovića, srpska opozicija “nije bila ovlašćena od srpskog naroda da deli što je srpsko a što li hrvatsko”.¹⁶ U razgovoru sa knezom Pavlom, vođenim 16. marta 1939. godine, on je na kneževu pitanje šta je Udružena opozicija “nudila” V. Mačeku (“kažu vrlo mnogo”) odgovorio da nije nudila “ništa” osim “procedure”, odnosno sklapanja srpsko-hrvatskog sporazuma u kojem bi “van diskusije” bili jedinstvo države i njene granice, monarhija, dinastija i parlamentarni poredak. “Meni kazali”, insistirao je knez, “čak i autonomnu federativnu jedinicu Makedoniju, ja to ne mogu davati”. “Niko od nas nije ništa nudio”, bio je kategoričan šef zemljoradnika, “a naše je uvek bilo Vojvodina, Srbija, Južna Srbija (Makedonija – M.R.), Crna Gora i Bosna jedno... Ako je ko nudio on je varao...”. “Jeste, jedan od vaših”, bio je uporan knez, na šta mu je odgovoreno: “Nikad, i nije mogao tako što nuditi u ime naše”. “A Srem”; pitao je knez, a J. M. Jovanović odgovorio: “I

13 Isto, 80-31-576; L.J. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965, str. 142.

14 AJ, 80-32-19.

15 S. Moljević, Uloga i značaj Vrbaske banovine, predavanje održano 30. januara 1939, Banja Luka 1939, str. 16, 18.

16 AJ, 80-31-55/56.

Srem u Srbiju..." Knez je potom rekao da je on "gotov" da Hrvatima da Primorsku i Savsku banovinu "i eventualno Dubrovnik". "Mi ni Dubrovnik", primetio je J. M. Jovanović, nakon čega je knez upitao "šta je sa Krajinom?" "Ništa", odgovoreno je, "jer od B. Krajine nismo nudili ni davali". Udružena opozicija je bila za to "da sednemo i govorimo sa statistikama u ruci i činjenicama, a ne pogađanja..." Trebalo je da ona razgovara, a namesništvo i vojska da budu "arbitar".¹⁷

Navedena beleška pokazuje koja su područja i teritorije J. M. Jovanović i krug njegovih istomišljenika, u koji je uglavnom spadalo i vođstvo Demokratske stranke, smatrali srpskim, kao i da su se slagali sa izdvajanjem Savske i Primorske banovine u hrvatsku federalnu jedinicu. Znači li ovo slaganje da srpske krajeve u ovim banovinama nisu smatrali "našim" ili da im je bilo jasno da Hrvati od ovog zahteva neće odustati? Opredelili bismo se za drugu varijantu, tim pre što su hrvatske pregovaračke pozicije zbog niza unutrašnjih i spoljnih okolnosti bile jače od srpskih. Na razmišljanje upućuju još dve činjenice. Prva se odnosi na kvalitet i obim federalnih kompetencija, a druga, mada posredna, na mogućnost postojanja posebnih samoupravnih ili autonomnih oblasti u okviru federalnih jedinica.

Slajući se sa federalističkim državnim preuređenjem, i demokrati i zemljoradnici težili su centralnoj vlasti od autoriteta i potpunom obezbeđenju državne celine. Prema njihovom viđenju, nadležnosti saveznih jedinica ne bi smele ugrožavati celinu države. U razgovoru sa Hubertom Ripkom, urednikom čehoslovačkog lica Lidove Nevinuy i čovekom od poverenja Eduarda Beneša, Lj. Davidović je rekao kako je centralizam "oštetiio prije svega Hrvate", ali da bi "stanoviti federalizam mogao... opet biti vrlo opasan i Srbima". Upozorio je da bi "hrvatska totalitarnost" mogla "probuditi poziv 'svi Srbi na okup'", te da Srbi ne mogu "ostati ravnodušni prema činjenici da u hrvatskim krajevima ima do 800.000 Srba".¹⁸

Na vojvođanske zahteve da Novi Sad u budućem uređenju države "dobije ono što Beograd, Zagreb i Ljubljana", u ime demokrata i zemljoradnika odgovorio je da bi "idealno" uređenje bilo ono "u kome bi deset pokrajina prirodno komponovanih uslovima saobraćajnim, privrednim, kulturnim, izvele zdrav samoupravni život čitave zemlje". Međutim, ove "idealne težnje o organizaciji zemlje danas dominirane (su) stvarnim stanjem koje traži drugo. Preduslov za zdrav život zemlje je sporazumno rešenje hrvatskog pitanja", koje se ne postavlja "kao samoupravno s ekonomsko-kulturnim pobudama, nego kao federalno, s pobudama nacionalno-političkim". Mesto Vojvodine viđeno je u srpskoj jedinici, u okviru koje bi imala poseban samoupravni

¹⁷ Isto, 80-32-5.

¹⁸ Izveštaj H. Ripke objavljen u: Lj. Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941, I-II, Zagreb 1974, knj. I, str. 256.

status. Za našu temu najvažnija je sledeća rečenica pisma Lj. Davidovića: "Kao što Novi Sad neće da mu sve dolazi iz Beograda, neće izvesno ni Split hteti da mu sve dođe iz Zagreba".¹⁹

Planirajući samoupravni ili autonomni položaj pojedinih oblasti u srpskoj jedinici, demokrati i zemljoradnici su izgleda očekivali postojanje takvih oblasti i u hrvatskoj jedinici. Izvori nam ne pružaju odgovor na pitanje koje bi to oblasti mogle biti. Pored podele države na četiri velike jedinice sa federalnim karakterom, Demokratska stranka se već u vreme formiranja ovog projekta zalagala da u njihovom sklopu budu formirane manje jedinice sa regionalnim samoupravnim karakterom, koje bi zadovoljavale "uglavnom materijalne uslove u novom uređenju", osiguravajući "narodu samostalno-autonomno poslovanje i gazdovanje u oblasnoj zajednici".²⁰

Pristavši, dakle, na federalističko preuređenje, demokrati i zemljoradnici su imali na umu celovito preustrojstvo, obezbeđenje državne celine, postojanje jake centralne vlasti i formiranje manjih jedinica u sastavu velikih saveznih oblasti. Daleko od federalizma, radikali su ponajviše želeli da centralni organi imaju dovoljno vlasti i autoriteta.

Ubrzo po otpočinjanju "misije" D. Cvetkovića, naslutilo se da će razgovori otići drugim tokom i da su u Udruženoj opoziciji pogrešili u političkoj proceni. Političko neslaganje u njenim redovima, a i na srpskoj strani uopšte, ispostavilo je svoje teške račune, pa se i pokušalo da se spase barem ponešto. Preko svog predstavnika dr Miloša Tupanjanina Udružena opozicija je poručila V. Mačeku da se "granice ne mogu povlačiti onako kako je govorio sa P(rincem) P(avlom)" i da se "mora... srpski narod pitati". Jer, "kad Maček postavlja pitanje granica na neku geografsku osnovu, onda i Srbi moraju postaviti isto tako na etnografsku osnovu".²¹

U vodstvu Udružene opozicije, naročito Demokratske stranke, zauzet je stav da se o teritorijalnim pitanjima ne može raspravljati dok se ne utvrdi "karakter države – ono što ostaje zajedničko". "Suštastveno pitanje" bilo je u "kompetencijama, u osposobljavanju države za naromalan život, a ne u teritoriji... Narod bi samo tako mogao da vidi, da je tu celina države obezbeđena, i da ono što se daje Zagrebu u upravu, ostaje u svakom slučaju sigurno od svih tumačenja nekog sutrašnjeg frankovca na vlasti".²² M. Grol, koji je najverovatnije formulisao navedeno mišljenje, smatrao je da razgovore treba voditi u tri etape. U prvoj bi bila utvrđena osnovna načela državne zajednice – "o tome zašto smo zajedno i zašto hoćemo da ostanemo zajedno".

19 AJ, f. Centralni presbiro, 38-94-226.

20 Pismo M. Grola upućeno Lj. Davidoviću u martu 1932, objavljeno u: R. Končar, Novosadska rezolucija iz 1932, Zbornik za istoriju Matice srpske, sv. 8, 1973, str. 139; Deklaracija Ljubomira Davidovića – kao napomena 11.

21 AJ, 80-31-579.

22 Citirano prema: Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, str. 186.

Drugu etapu činilo bi utvrđivanje zajedničkih poslova i nadležnosti posebnih jedinica. Prve bi činili: kruna, parlament, vojska, spoljna politika, opšta državna sigurnost, saobraćaj (železnica i pošte), carine, novac, zakonodavstvo u pravosuđu, finansije za zajedničke poslove..., a druge: "sva dnevna realna sadržina života – kulturna, tehnička, privredna, socijalna, javna bezbednost, i sve to sa organizacijom određenom vlastitom okvirnom zakonodavnom vlašću". O teritorijalnom razgraničenju razgovaralo bi se tek u trećoj etapi, pošto bi prelaženjem prve dve ovo pitanje izgubilo na težini. M. Grol je verovao da "neće ni jedna ni druga strana zapeti na pitanju srezova ako su saglasne u pitanju zemlje".²³

Sporazum D. Cvetkovića i V. Mačeka ostvaren je u potpuno drugačijoj proceduri i na drugim osnovama, prisiljavajući srpsku opoziciju da se suoči sa novim otvaranjem srpskog nacionalnog pitanja i istakne zahteve za zaštitu narodnih interesa Srba, ma gde se unutar Jugoslavije nalazili. Progovorivši više nego pre kao Srbi, demokrati su u kritici Sporazuma istakli: "*Od prve reči nesmišljeno i nezgrapno ubačeno je teritorijalno razgraničenje, pre postavljanja opšteg sistema za državno uređenje, pre jednog određenja odnosa sastavnih jedinica među sobom i prema celini državnoj, pre svega onoga što postavlja zdravu osnovu svemu, i što ekonomskim i saobraćajnim rezlozima doprinosi stvarnijim i razboritijim merilima u samoj raspodeli teritorija. Mesto razgovorom o državi počelo se razgovorom o srezovima*" (istaknuto u originalu – M.R.).²⁴

Nezadovoljstvo demokrata odnosilo se na neučestvovanje srpskog naroda u pokrenutom procesu državnog preuređenja, nevođenje računa o državnoj celini i srpskim interesima, izdvojeno rešavanje jednog pitanja, produženje nedemokratskog režima... Stvaranje Banovine Hrvatske prihvaćeno je kao svršen čin, koji se ne može promeniti, a težište suda nije bilo u "kritici onoga koliko je dato Banovini Hrvatskoj nego u rasporedu i načinu kako je dato".²⁵ Od ovog stava odstupio je u dva navrata Radoje L. Knežević, član Glavnog odbora demokrata. U govoru održanom u selu Kusadak, novembra 1939, godine, rekao je da su granice srpskih zemalja "od Đevđelije do Subotice i od Timoka neprekidno sve do mora oko Šibenika",²⁶ a u članku posvećenom preminulom Lj. Davidoviću da su Hrvati "dobili preveliku teritoriju na štetu srpskog dela naroda, preveliku kompetenciju na štetu državne celine..."²⁷

23 Isto, str. 218-219.

24 "Demokrati o današnjem stanju u zemlji", Beograd 1939, str. 7.

25 Isto, str. 9.

26 "Politika", 14. novembar 1939.

27 R. L. Knežević, "Ljubomir Davidović", Spomenica Ljubomira Davidovića, Beograd 1940, str. 24.

Napuštajući projekat o četiri savezne jedinice i usvajajući trijalističko rešenje, demokrati su zahtevali da srpska jedinica bude formirana na celokupnoj preostaloj teritoriji izvan hrvatske i slovenačke. Na svečanoj komemoraciji Lj. Davidoviću u Skoplju, M. Grol je liniju koju čine Dunav, Morava i Vardar nazvao "kičmom srpskog nacionalnog organizma".²⁸ Prema nekim mišljenjima, ova izjava može biti tumačena kao napuštanje "zapadnih" Srba. U ovakvo shvatanje, međutim, ne uklapa se insistiranje demokrata da Bosna i Hercegovina budu u srpskoj oblasti, kao ni njihova zabrinutost za sudbinu Srba u Banovini Hrvatskoj.²⁹ Razmišljajući nad brojnim njihovim saopštenjima bliži smo verovanju da su demokrati, zabrinuti razvojem događaja, nove garancije za srpski narod tražili u stvaranju jake srpske jedinice, čije bi postojanje osiguravalo i Srbe izvan njenih granica. Nekoliko godina kasnije, M. Grol se još jednom osvrnuo na neshvatanje ubeđenja i zalaganja demokrata po kojima su demokratski poredak i dogovor o uređenju odnosa između države i njenih jedinica bili najbolji način za sređivanje državne i međunacionalne krize u Kraljevini Jugoslaviji. "U samoj ideji teritorijalnog razgraničenja Srba i Hrvata", pisao je, "sadržana je bila slaba vera jednih u druge, i nikakva vera jednih i drugih u demokratiju, to jest u jedan istinski narodni poredak, u kome se u etnički mešovitim krajevima Srbin i Hrvat mogu osećati dobro, ostajući u jednoj ili drugoj federativnoj jedinici iste države".³⁰

Stavovima Demokratske stranke bio je blizak Savez zemljoradnika. Mada su vladi Cvetković-Maček dali svog predstavnika, čime se Udružena opozicija raspala, zemljoradnici su u najbitnijim pitanjima daljeg državnog preuređenja ostali bliži srpskoj opoziciji nego partnerima na vlasti. Ovo se naročito odnosi na njihovo slaganje sa demokratima da srpsku jedinicu treba da čini celokupna teritorija izvan Dravske i Banovine Hrvatske, obrazovana pre sprovođenja skupštinskih izbora. Radikali su, međutim, zahtevali da se Sporazum "popravi".³¹ Nezasadovoljni širinom nadležnosti i teritorije Banovine Hrvatske, ugrožavanjem državne ideje i nepitanjem srpskog naroda, smatrali su da učinjene promene nose "obeležje privremenosti". Izjavljivali su da će težiti da se "sporazumo sa predstavnicima Hrvata, izmene one odredbe

28 "Pravda", "Politika" i "Vreme", 25. mart 1940.

29 Osporavajući im pravo da brinu za ovu grupaciju Srba, "Hrvatski dnevnik", list HSS, pisao je: "Poznata je stvar, da Demokratska stranka nikada nije imala u Hrvatskoj pristaša, a pogotovo ih nema sada. Pa ipak se ona unatoč tome pokušava umiješati u poslove Hrvatske. Ona je tobože zabrinuta za Srbe u Hrvatskoj. Prije su nam demokrati na dugo i široko pripovijedali, kako su oni najveći zagovornici suradnje Srba i Hrvata u Hrvatskoj. Sada najedamput, kad je ta suradnja uspostavljena, demokrati pokušavaju na umjetan način napraviti razdor. A što se dogodilo Srbima u Hrvatskoj, da se demokrati toliko bune radi njihova položaja...?" - "Hrvatski dnevnik", 23. januar 1940.

30 M. Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 58.

31 Govor M. Bobića na partijskoj slavi Tri jerarha, 13. februara 1940. - "Politika", 14. februar 1940.

sporazuma Cvetković-Maček kojima je nepotrebno i neosnovano oslabljen položaj srpskog naroda i snaga centra države". "Jer, srpski nacionalizam gleda da Srbi u Hrvatskoj Banovini strahuju za svoju budućnost već u ovim prvim danima njenog stvaranja, usled načina kako se tamo radi. Već su pale i prve žrtve. I ova dva nacionalizma, srpski i hrvatski, dve ideje: srpska državna ideja i hrvatska državna ideja, već se ispravljaju jedna prema drugoj. Jugoslovenska državna ideja poremećena u svom prirodnom razviću, slabi i bleđi. I strah hvata sve ozbiljne ljude... Deliti teritoriju, omeđivati i stvarati hrvatsku baštinu, pre svakog drugog rada, koji bi se odnosio najpre na celinu države, kao garantiju i zaštitu pravilnog razvića posebnih individualiteta, pre regulisanja tih posebnosti među sobom, pre regulisanja tačno svake posebnosti prema celini – Državi, može biti od teških posledica. A kad svemu ovome dodamo da dosadašnji režim bez potrebnih sloboda, makar i za najmanju kontrolu javnosti nad vladom, ipak nastavlja svoj put, može se razumeti sva uznemirenost i zabrinutost koja obuzima naš svet".³²

Rat na prostoru Jugoslavije prekinuo je njenu započetu reorganizaciju. Kakav bi bio završetak ne možemo predviđati, uzimajući u obzir zahteve Hrvata za širenje nadležnosti i teritorije Banovine Hrvatske i otpor Srba ovakvim traženjima. Ono što je, međutim, očigledno je srpsko nesnalaženje u situaciji stvorenoj ponovnim otvaranjem njihovog nacionalnog pitanja i još jednom ispoljeno političko neslaganje, praćeno političkom slabošću. Sporazum Cvetković-Maček potpisan je bez obezbeđenja garancija za Srbe koji su se našli u hrvatskoj jedinici, prepušteni netrpeljivosti novih banovinskih vlasti. U kvalitativno promenjenim odnosima snaga, politički neprilagođenim, činilo se dotadanje verovanje ubedenih demokrata, ne samo iz Demokratske stranke, da interes srpskog naroda, čak i ako se ne nađe u jednoj jedinici, može biti osiguran poštovanjem demokratskih načela i izmiranjem interesa državne celine sa interesima njenih saveznih jedinica. Isto kao što se okolnostima neprimerenim, pa i naivnim, pokazalo verovanje da su demokratski principi viši od nacionalnih i verskih, zato što poštovanje slobode i prava svakog pojedinca uključuje poštovanje sloboda i prava naroda kao celina. Traženje garancija za svoj narod u ovakvim postavkama bilo je daleko od dubine podela i kriza koje su rušile temelje Kraljevine Jugoslavije. U sudaru su se našle dve ideje – jedna, demokratska, po kojoj je građanska država bila viši stepen društvene organizovanosti od nacionalnog ili verskog, i druga, opterećena večnom morom "neispunjenog sna o slobodnom i nezavisnom hrvatstvu",³³ kojoj je ideal bilo stvaranje nacionalne zajednice. U sučeljavanju ove dve ideje prva je pretrpela poraz, jer, kako je jednom prilikom rekao Lj. Davidović, versko i nacionalno osećanje ide "dublje u dušu

32 "Kako je došlo do Sporazuma?", str. 19-20, 25-26.

33 M. Grol, *Iskušenja demokratije*, str. 53.

nego demokratski principi". Šef demokrata se nadao – istorija je pokazala uzalud – da "idu vremena kada će i naš narod (jugoslovenski – M.R.) razumeti da treba da pođe za demokratskim principima".³⁴

Summary

Serbian Civil Opposition and Serbs in Croatia (1935-1941)

When Serbian civil opposition – represented by an informal alliance of the Radical Party, Democratic Party and Farmer's Union, later named United Opposition – in the period of King Alexander's personal rule started political talks about reorganization of the Kingdom of Yugoslavia, they agreed on one point only – that reorganization must be preceded by democratization of political and public life. This position was equally the consequence of belief that this was indeed a necessary prerequisite for the settlement of the gravest state problem and of inability to offer a common project.

Until 1939, when meeting with V. Maček and his authorized representatives, Serbian democratic opposition avoided to raise the Serbian question, i.e. the question of Serbian territories and position of Serbs who would remain outside the Serbian unit after completed reorganization. They feared that if they raised this issue, it would trigger an avalanche of border, minority and other problems. At the same time, they believed that interests of Serbs, irrespective of the part of the country or its unit they lived in, might be ensured through respect of democratic principles, by ensuring the interests of the state unity and their reconciliation with the interests of constituent units. Besides, the central power would have enough prerogatives and authority, while the Serbian federal region would encompass most of the Serbian ethnic territories. Supporters of federalization, willingly or not, agreed that the Croatian unit should incorporate Primorska and Savska *banovinas* as undisputed areas, although they included some predominantly Serb areas – Kordun, Banija, Lika and northern Dalmatia. Guarantees for Serbs in these areas have been mostly sought, as it seems, in the mentioned conditions for reorganization and, possibly, in the anticipation that smaller self-governing units will be established within larger federal units.

The Cvetković-Maček agreement was based on essentially different elements. According to many theoreticians of state law, the newly-established Croatian *banovina* was "a state within a state" and its first measures jeopardized Serbs' survival within its borders. Reopening of the Serbian national issue has shown how illusory the past political engagement of the United Opposition was.

34 AJ, z. M. Stojadinović, 37 – Govor održan na zboru Udružene opozicije na Banjici, u Beogradu, 29. aprila 1935.